

Római és görög írók élete s iratai, különös tekintettel vallásos gondolkozásukra.

A gondolatot — a fennirt tárgyban buvárkodni és tanulmányozni, s a lehető eredményt a Ker. Magvető olvasóival közölni — Mr. Farrar „Seekers after God“ című könyvecskéjének olvasása adá. Ma már, midőn nemcsak az egyéni lelkiismeret szabadsága nyert szabad tért, hanem a vallásosság is békóit — a formulát és dogmákat — lerázva, a hit és okosság összhangja szerint szabadon nyilvánulhat: a vallásos buvárkodás és vallástudomány is kezd kinőni egyoldalúságából. Mihelyt a szentírás-magyarázat szabadabb irányt vett s különösen mihelyt a kritika éles bonczkését itt is használni kezdette, az apokryphus könyvek, mint ilyenek, a megszűnés első stadiumába léptek, s vagy a szentírás nem lehet többé egyedül szent, vagy más és mindennemű vallásos művek is, aránylag, szentekké lettek. Mihelyt a görögök a perzsákkal s északi szomszédaikkal harcaikat megvívták, s mihelyt Róma a gallokat s germanokat meggyőzte, s Caesar Britanniát átlépte, a görög és római, s ezekkel szemben a barbar nevezetek helyett egy új, magasabb névnek: ember csirája fejlteni kezdett, habár századok kellettek is teljes kifejlődésére. Mihelyt a kereszténység önszötte burkai a reformációval megszakadozának, a keresztény és pogány helyett isten gyermekei kezdik imádni a mindenek atyját. Mihelyt a 18-ik század egyéni szabadsága elhangzott, s a 19-ikben az ethnographiák s az összehasonlító nyelvtan az összehasonlító vallástudománynak születést adtak: felekezetek helyett az egyéni, személyes vallásnak, vallások helyett a humanismusnak magvai elhintve lőnek, melyeket a jövő tán felnövelend. Századok tűnnek el, míg a nagy és magasztos eszmék, a tömegbe útát törve, valódi életet nyernek. Különösen a vallásos és humanus eszmék olyak, melyek az emberiség haladásával arányban fejlődnek. Méltók tehát, hogy emlegetve legyenek: ama nagy férfiak, kik az

eszmék tisztázása s terjesztése által koruk magaslatára, vagy azon is felül emelkedtek, s a kik — istenkeresők levén — a keresztény vallás és szellem terjedésének, közvetve, úttörői voltak. Ezek között első helyen legyen említve

I. S e n e c a.

Lucius Annaeus Seneca Spanyolország egyik nevezetes városában, a Baetis — ma Guadalquivir — jobb partján fekvő Cordovában ¹⁾ született. Hispania déli részében e város volt az első római gyarmat. Lakói benszülöttek s rómaiak voltak vegyesen. A nagy polgárháboru alatt sokat szenvedett s 45-ben Kr. e Caesar által bevétetve, lakóiból mintegy 22,000 legyilkoltatott ²⁾. Nevezetességei közt reánk nézve legelső az, hogy e város volt születéshelye a két Senecának és Lucannak ³⁾. Senecánk atyja M. Ann. Seneca, egy gazdag római lovag volt, hátramaradt irodalmi művei: *Suasoriae* és *Controversiae* a declamatio s rhetorica körébe tartoznak s a kor szónoki fogásait jellemzik. Különb. csekély becsüek s az olvasó szinte semmi hasznot sem vonhat belőlök. Anyja, Helvia, egy spanyol eredü, mivel, nemes keblü nő, magasan kiemelkedve kora erkölcsi romlottságából, melyet az akkori irók, s így Seneca is, oly sokszor és oly súlyosan ostoroznak. Seneca születése Kr. e. 1—2 évvel történhetett, mely után csak hamar szülői s az egész család Rómába költözött, a világ főpiaczára, hol tágasabb, zajosabb és magasabb, de ugyanekkor sikamlóbb és szédítőbb volt a tér az élet számára. A család öt tagot számít: apa, anya, Seneca s két fivére: M. Ann. Novatus és L. Ann. Mela. Novatus, atyja barátja Junius Gallio által adoptáltatván, ennek nevét vette fel s a történelemben Gallio néven fordul elő. Némelyek szerint (mint pl. Mr. Farrar) ez volt az a Gallio, „Achaja tisztartója“, ki, midőn a zsidók szt. Pált előtte vádolák, nem sokat törődve az egész ügygyel, így szólt: „ha valami boszútételről, vagy valami gonoszságról volna a panasz, zsidók, az igazság szerint meghallgatnálak. Ha pedig kérdés vagyon valami beszédről, nevekről vagy a ti törvényeitekről, ti lás-

¹⁾ In Tartessiacis domus est notissima terris,
Qua dives placidum Corduba Baetis amat.

Martial. IX. 62.

²⁾ Et tibi Pompejus, Caesar et hostis erat.

Sen. Epigr. IX.

³⁾ Duosque Senecas unicumque Lucanum
Facunda loquitur Corduba.

Mart. I. 62.

sátok meg; mert én olyan dolgokban bíró nem akarok lenni. És elüzé őket a törvényszék előtt.“ (L. Csel. XVIII. 14.). A másik testvér, Mela, hasonlóan rhetor, senatori rangra emelkedett. Később a közügyektől egészen visszavonulva, gazdaság után látott. Ennek fia volt Lucan a költő. Mindhárom testvér s Lucan is nagy és kittingő volt, s a sors különös játéka szerint, mindenik erőszakos halállal végezte életét.

Seneca gyermekkoráról, mint a többi classicus írókéről általában, szinte semmit se tudunk. A kor szokása szerint valószínűleg a latin és görög grammatika, kevés mathesis, aztán retorika voltak tanulás tárgyai. Később egész szenvedélyvel kezdett a philosophia tanulmányozásához. A 102-ik levelében fiatal koráról, tanulásáról, tanítóiról s a tantárgyakról érdekes leírást ad. Többek közt azt mondja: „Sotion támasztá fel bennem a Pythagoras iránti bámulatot és szeretetet; előadá a különféle okokat, melyek miatt Pyth. s később Sextius az állatevéstől tartózkodtak. Az utóbbi ugyanis is elégnék hívé az ember számára a vértelen táplálékot, minthogy az állatoknak vágyaink kedveért való leölése kegyetlenségi hajlamot ébreszt, s e mellett a különféle eledelek a jó egészségnek s az idegen testek testünknek ártalmára vannak. Pythagoras pedig azt állítá, hogy minden természeti lény közt rokonság s kölcsönös közlekedés létezik; hogy a lélek nem vész el, s nem is szűnik meg, csakis addig míg más testbe megy át. Nem hiszed-e, kérdé Sotion, hogy semmi se vész el, hanem csak helyet változtat, s hogy a barmokban és vadakban is oly lelkek tartózkodhatnak, melyek egykor emberek voltak? Nagy férfiak hívék e dolgokat. Kövesd saját ítéletedet. Ha igazak az elvek, ugy a húsevéstől elállani ártatlanság; ha tévesek, takarékoság. E szavak által ösztönözötve, folytatja Seneca, a húsevéstől tartózkodtam, s nemcsak könnyű volt nekem e szokás, de kedves is, menyinyivel lelkemet élénkebbnek s tevékenyebbnek hívém“. Ifju Senecánk tehát vegetarianus lett, habár különböző elvek által vezetett, de mégis elismerésre méltó elődjeül a mostani vegetarianusoknak, a mi nem kis önmegtágadást s lemondást tanusít a gazdag Seneca részéről, oly időben, midőn Rómában „több értékű volt egy hal, mint egy ökör“, midőn egy banquet néha egész birtokokat emésztett fel; midőn meszsi tengerek halai, csigái, parthiai madarak, s csupán páva-agyvelővel s filemile- és flamingó-nyelvvel teli tálak szolgáltattak fel a gyomorimádó rómaiaknak; s midőn Apicius az asztal gyönyö-

reire milliókat vesztegetve, öngyilkossá lett, látva, hogy csak 200,000 forintja maradt ¹⁾). Senecánk azonban nem sokáig maradt vegetarianus; mert Tiberius alatt az idegen babonás vallásuak száműzettek, s a húsevéstől tartózkodás a babonáság érvei közé számított. „Atyám kérésére tehát, ki nem anynyira a vád alá helyezéstől félt, mint gyűlölte a philosophiát, viszszatértem a régi szokásra; nem is volt nehéz rábeszélhie, hogy jobban vacsoráljak“. Sotionon kívül még Attalus, Sextius és Fabianus Papirius stoicus bölcsészeket is hallgatta, kiket műveiben dicsérőleg, sőt magasztalólag említ és idéz. (Lásd különösen Ep. 64. 100. 108.). E tanítók alatt Seneca stoicussá nőtte ki magát s elvben kevés eltéréssel, ugyanaz maradt később is.

Atyja unszolására azonban a bölcsészet tanulásával egyidőre felhagyott, s a szónoklatban s polgári ügyvitelben magát gyakorolva, csak hamar kitűnő ügyvéd lett. Beszédei nagy tetszésben részesültek. E miatt a zsarnok Caligula császárnak, ki az efféléknek nem volt barátja (Ieniús, comitiusque scribendi genus contemnens, Suet. Caligula 53.) részben találó élceit s irigységét is magára vonta. Caligula ugyanis Seneca beszédeit „commissiones meras“nak (csupa fitogtatás, megfizetett declamatio) s „mész nélküli fővenyek“ (arenam esse sine calce, azaz összefüggetlen) nevezte, s irigysége következtében már arról is gondolkozott, hogy a nép kedvencz szónokát láb alól eltétesse, a mi meg is történik, ha a zsarnoknak eszére nem adják, hogy Seneca beteges lévén, nem-sokára természetes halála békövetkezik. Ez idő óta Seneca visszavonult s magányában éjjel nappal tanult és dolgozott. Valószínűleg ekkor írta ügyesen kezelt s érvekben gazdag értekezését a „haragról“ 3 könyvben. Csak Caligula halála után találkozunk vele újra az együgyű Claudius császár udvarában. Itt azonban nem sokat időzhetett. Claudius neje Messalina, a legnemtelenebb s cselszövőbb nők egyike, hogy egyfelől ily befolyásos és kitűnő férfitól — ki csalárd terveinek utjában állhat, — másfelől pedig az irigylett szépségű Juliától — a császár unokahúgától — megmenekedjék: a kettőt titkos üzszekeztetéssel vádolva, száműzetésüket kieszközölte. Seneca száműzetési helye Corsica volt, a hol 8 évig [41—49. Kr. u.] élte a keserű életet. Corsicáról a száműzött mint köves, szik-

¹⁾ Lásd Sen. Consol. ad Helv. 10. és Mart. III. 22.

lás, forró, terméketlen helyről, emlékezik epigrammáiban.*) Nem is volt borzasztóbb valami a római előtt, mint a száműzetés. Seneca is, úgy látszik, csak az első évben tudott valódi stoicus lenni. Ekkor írta ama gyönyörű s majdnem elragadó levelét anyjához: „*Consolatio ad Helviam matrem*,” melynek kivonatát ide iktatom. „Már gyakran gondolám, hogy vigasztaljalak, kedves anyám, de mindeddig nem tevék. Vártam, hogy a fájdalmat előbb enmagam legyőzve, s kissé föléledve, könnyeidet, ha megszüntetni nem, legalább letörülni képes legyek; másfelől attól is félttem, nehogy az általam még le nem győzött sors az enyéim közül valakit legyőzön. Vártam, hogy ön sebemet kezeimmal eltakarva indulhassak sebeitek bekötözésére. Fájdalmadnak míg új volt, utjába állani nem akarék, nehogy azt maga a vigasztalás még élessebbé tegye, mert a betegségekre nézve sincs semmi veszélyesebb, mint az időszerűlen gyógyszer. Vártam tehát míg a betegség saját erejét megtöri, s a késedelem által gyógyításra alkalmassá gyengül. És most midőn vigasztalni akarlak, nem használok gyöngéd és válogatott szavakat, mint mások, a tényeket mintegy elfödni akarva; hanem fölidézem a már elmúlt bajokat és szenvedéseket, hogy a lélek, mely már oly sok nyomort legyőzött, egy jelen sebnek túlbánatos hordozása miatt magát meg szégyelve, új erőt nyerjen. Czéлом a bú kiegyetése, kimetszése, s nem finom gyógyitgatása. Hadd sirjanak hosszasan a z o k, kiknek kedélyét a szerencse s boldogság elgyöngítette. Neked a sors nem adott szünidőt nehéz bánataidban. Elvesztéd anyádat már születésedkor; mostoha alatt növekedtél. Szerető nagybátyádat akkor veszítéd el, midőn épp a megérkezésére vártál; s hogy a sors a késedelmezés által kegyetlenségből ne veszítsen: 13 nap mulva

*) *Corsica terribilis cum primum incanduit aestas;*

Saeuior, ostendit cum ferus ora canis.

Parce relegatis, hoc est iam parce sepultis,

Vivorum cineri sit tua terra levis.

Barbara praeruptis inclusa est Corsica saxis,

Horrida, desertis undique vasta locis.

Non poma autumnus, segetes non educat aestas,

Canaque Palladio munere bruma caret.

Umbrarum nullo ver est laetabile foetu,

Nullaque in infausto nascitur herba solo.

Non panis, non haustus aquae, non ultimus ignis;

Hic sola haec duo sunt, exsul et exsilium.

eltemetéd legkedvesebb férjedet, később 3 unokádat s 20 nappal azután, hogy kezeid és csókjaid közt elhalt fiamat sirjába tetted: hallád, hogy száműzettem. Ez még eddig hiányzott neked: „élőket gyászolni.“

„Elődbe állítám bánatid öszszegét. Legnehezebb az utolsó. Bátorítsd fel magad az orvoslásra, mert hiában éltél át anynyi bajt, ha szerencsétlen lenni meg nem tanultál. Vigasztalásom első szava az, hogy én nem szenvedek, nem vagyok nyomorult s nem is lehetek. A dolgok természete úgy eszközlé, hogy a boldogulélésre nagy készülétek nem szükségesek: mindenki boldoggá teheti magát. A szerencse a bölcsét föl nem emeli, a szerencsétlenség el nem csüggeszti. De tán bölcsnek nevezem magamat? Legkevéssbé sem; hisz akkor legboldogabb s Istenhez legközelebb álló lennék. Nem lévén bölcs, bölcs férfiakhoz fordulok, s nem érzem a nyomort. Saját őrseregemben nem bizva, azok táborába szegődöm, kik könnyen megvédik magukat és az övéiket. A sorsban soha sem biztam; mindent, mit adott, pénzt, hivatalt, dicsőséget, oly helyre tettem, honnan könnyen visszavehető. A szerencsétlenség csak azt kisebbiti, kit a szerencse rászedett. A mi pedig a száműzetést illeti, az csak helyváltoztatás. Hisz hány embert vezet el hazájából s különösen ama nagy római néptömegből, kik közül soknak hazája sincs, s nagy része innen-onnan került öszsze, a nagyravágyás, a hivatalos kötelesség, a követi állás, a kincs- vagy tudományvágy, a barátság, szorgalom s kereskedés? Minden városban vannak jövevények. A száműzetési helyeken — Schiathosban, Seriphosban, Gyárosban — sőt e sivár Corsicában is találunk embereket, kiket valami benső ok vezetett ide. Mert az emberi lélek mozgékony és nyugtalan, gondolatait szétküldi ismert és ismeretlen dolgokra, s az újak felett örvend. S ezen nem is csodálkozhatunk, ha eredetét tekintjük, a lélek nem áll földi testből, amaz égi szellemből szállott alá. Az égiek természete pedig a folytonos mozgás; nézd a fénylő csillagokat, egy sem áll közöttük, de folytonosan tova síklik; minden forgásban van, mint a természet törvénye azt rendelte. Nézd a népek vándorlását; a régiek eltűnnek, beolvadnak s újak állanak elő. Mindez nem egyéb, mint közös és általános száműzetés. De minek soroljam elő Antenort, Evandert, vagy Didót, városok alapítóit? A római birodalmat is egy száműzött alapította. A száműzetés nyomoráival szemben a tudós Varro elég gyógyszernek találta azt, hogy

ott is ugyanazon természettel élünk; M. Brutus pedig azt, hogy erényeinket is magunkkal viszzük. Mit vesztettem tehát? A két legszebb dolog: a közös természet s az egyéni erény mindenható követ minket. Így volt ez megállapítva az által, a ki e világegyetemet alkotta, legyen bár az a mindenséget uraló Isten, vagy a megtestesült ész, vagy a mindent átözönlő isteni szellem, vagy a fatum, s az egymással egybefüggő okok változhatlan sorozata, — meg van állapítva mondom, hogy csak is legsilányabb javaink eshetnek idegen önkény alá. A mi az embereknek legjobb birtoka, az kívül esik az emberi hatalmon; sem el nem adható, sem el nem vehető. Ez a világ, melynél nagyobbat s ékeesebbet a dolgok természete nem szült, a szemlélődő lélek, a világ csodálója: a mi sajátaink, örökkévalók s velünk maradnak, míg mi velök maradunk. Bátran fölemelt fővel s tántoríthatatlan lépésekkel siessünk tehát a merre útunk vezet.“

„Midőn a napot és holdat szemlélem, midőn azoknak feljövését s alányugvását, a sebesebb vagy lassabb haladás okait vizsgálom; midőn látom az állani látszó, mozgó, egymásnak saját nyomait átadó, szétpattanó s hosszú futásban sugaraikat hátrahagyó csillagokat; midőn ezekkel vagyok s az égiek közé, mennyire lehet vegyülök: mit érdekel az, hogy mit tapotok. Szűk kebel az, melyet földi dolgok gyönyörködtetnek.“

„A legegyszerűbb kunyhó is ékeesebb minden templomnál, ha benne igazság, kegyesség, józan ész s az emberi és isteni dolgok tudása lakik, a száműzetés könnyű, ha ezen erények kíséretében mehetünk.“

„A mi a szegénységet illeti, — abban nincs semmi rossz. Ugy érzem, hogy nem gazdagságot vesztettem, hanem az azzal járó bajt és fáradtságot. A testnek kevésre van szüksége. A ki a fényűzést s a pazarul terített asztalt meg tudja vetni, szegénységet nem érez. A kívánságnak semmi, a természetnek egy kevés is elég. A ki a természetes mértéket túlhaladja, azt a legnagyobb gazdagságban is szegénység követi. A szükséges dolgokat a száműzetési hely is megadja, a fölöslegesekre birodalmak sem elegendők. A lélek az, a mi gazdagokká tesz, ez pedig mindenütt jelen van. A lélek szent és örökkévaló, saját javaiból él, s a pénz ép úgy nem tartozik hozzá, mint a halhatatlan istenekhez mindazon dolgok, melyeket tudatlan elmék nekik szentelnek. A szegény legtöbbnyire boldogabb a gazdagnál. Homér, Pla-

to, Zevs, Men. Agrippa s Scipio szegények voltak. Ily nagy példák közepett a szegénység csak óhajtandó lehet.“

„Ha mindezek mellett valaki a száműzetést mint me g b é l y e g z ő t hozná fel: csak azt felelem, hogy ha egyszer az erény a lelket megacézolta, az többé meg nem sebezhető. Ha utolsó napodat nem mint büntetést, hanem mint a természet törvényét tekinted, s ha így a halál félelmét levetközted: semmi félelem sem merészel többé kebledbe lépni. Egy Socrates, egy Cato halála szégyenteljes helyett nem dicsó volt-e? Senki sem vettethetik meg másoktól, ha elébb önmaga által meg nem vettetett. A ki magát a legkegyetlenebb sorssal szemben is magasan tartja, s ama nehézségeket, melyek másokat elnyomnak, legyőzi: a szerencsétlenséget díszkoszoru gyanánt hordozza. Senki sem bámulandóbb, mint a szerencsétlenségben erős. Sokan a halált a megvettetés elébe teszik. Erre csak azt mondom, hogy a nagy férfi, ha elesett is, csak nagynak marad, ép mint midőn lábbal tapodtatnak a szent helyek romjai, melyeket a vallások mégis úgy tisztelnek most, mint leromboltatásuk előtt“.

„Nincs tehát, kedves anyám, miért végtelen bánatba merülj. Te gyermekeidet mindig önmagukért szeretted. Több jót árasztottál rájuk, mint vártál tőlök. Igaz, hogy nem vagyok veled s beszélgetéseinkkel nem viditjuk kedélyeinket; igaz, hogy a sziv és lélek kölcsönös rokonszenve nem nyilvánulhat együttlétünkben, de a gyöngé női nemen fölülemelkedve, erényeid s tiszta nőiséged tudatában légy erős. Tartsd szemeid előtt ama magas női példányokat, a Grachusok anyját, s Rutiliát, ki fiát száműzetésébe követte. Vigasztalásért, időöltések helyett, fordulj a bölcsészet tanulmányozásához, az meggyógyítandja sebeidet, eloszlatja bánatodat. E mellett ott vannak testvéreim, versenyezni fognak a fiui kötelesség teljesítésében, s így az egy utáni vágyat, kettőnek szeretete pótolni fogja. Ott vannak unokáid, s kis fiam a kedves Marcus. Kinek könyeit ne törölhetné le az ő nyájassága, kinek bánatos kedélyét ne deríthetné fel az ő játszisága!? Én pedig kérem Istent, hogy ők éljenek, hogy a sorsnak minden csapásai, s az anya fájdalmai egyedül bennem öszszpontosuljanak. Minthogy pedig tudom, oda fordítjuk kezünket gyakrabban, a hol fájdalmat éreztünk, s tudom, hogy rám legtöbbször gondolsz; gondolj rám úgy, mint a ki vigan s derült kedéllyel élek s boldog vagyok, s mintegy megáldva javakkal; és ez igaz is. Elmém most a könnyebb tanulmányokban gyönyörködik, majd a nehezebbekben igazságot keres; a saját és a mindenség

természetét vizsgálja; a földet s ennek helyzetét, a tengert s annak váltakozó áramlatait; az ég és föld közeit; feltör a legmagasabb pontig s élvezi az isteni dolgok szép látványát; örökkévalóságának tudatában lelkem bégárja a multat és jövőt“.

Ez rövid kivonata a vigasztaló iratnak, melyet Seneca valódi stoicusai érvek s elvek szerint, benső átérzéssel s anyja iránti szeretet s tisztelettel megrakva anyjához küldött. Méltó az átolvasásra eredetiben.

Még van egy irattöredék száműzetéséből „*Consolatio ad Polybium*“ czimvel, melyben ennek testvére feletti bánatát enyhíteni igyekezik. A levél tele van hizelgéssel s magasztalással Polybius és a különben gyűlölt fejedelem iránt. Jobb lett volna, ha az egész elvész, mielőtt töredéke hozzánk jutott. A benne foglaltakat csak úgy egyeztethetjük meg Seneca eddig ismert jellemével, ha mentségül vesszük a száműzetés keserveit, melyek évek folytán már a bölcsét is megtörték.

Végre fordult a koczka. Claudius legutolsó neje, a cselszövő, bűnterhelt Agrippina 49-ben Kr. u. Senecát visszazahivatta, s praetorságot is eszközölt ki számára, számítása levén Tacitus szerint (Ann. XII. 2.) saját rossz hírét egy ily tudományáról híres férfi visszahívása által enyhíteni; ugyanekkor fiának, Néronnak is tanítójává tette, remélve, hogy Seneca is, mint Claudius gyűlölője, eszköz leendő Néron trónra emelésében. Ama kor legnagyobb bölcse volt tanítója a legkegyetlenebb s vérengzőbb zsarnoknak. Nem czélom s hosszas is lenne amaz évek politikai történetét leírni. Legyen elég anynyi, hogy Agrippina ravasz eszélyessége kivitte azt, hogy Nero, Claudius törvényes fia, Britannicus mellőzésével császárrá lett, s hogy Seneca volt ekkor is egy darab ideig tanácsadója a nemes és jellemes Burrussal együtt Néron uralkodásának első öt éve szelid volt, s a tanító befolyása meglátszott. Később a vad természet útát tört magának. Emiatt, s meg Agrippina fondorlatai miatt, Senecának jellemében is keletkeznek foltok, melyeket nehéz lemosni. Stoicismus és császári ndvar nem férnek meg együtt. A tanítvány gazdag ajándékokkal halmozá el Senecát, melyet később ellenségei vádol használtak fel a bölcs ellen, kinek elve vala a szegénység. Pazar és fényűző időkben a dúsgazdag államférfi lehet, de bölcs többé nem. Britannicus csak hamar megmérgeztetett, higyjük, hogy Senecának ebben nem volt része. Nemsokára Agrippinát a Néron anyját is utolérte sorsa és meggyilkoltatott, a mibe saját rovására,

Seneca is előre beleegyezett, sőt a senatus előtt a gyilkolás után felolvasott császári mentegetődző levelet is ő szerkesztette. Bölcsüink ellenségei szaporodtak, s Neró is kezdé megelégeni őt. Egyik vád a másikat érte. (Tac. Ann. XIV, 51.) Seneca észrevéve hányadán áll a dolog, engedélyt kért Nerótól, hogy magát igazolja s végleges elbocsáttatását kérje, felajánlva saját vagyonát is a császárnak. Neró végig hallgatva, felelé, hogy őt nem nélkülözheti s vagyonát se fogadhatja el. [Tac. Ann. XIV, 52—53]. Ez idő utánra esik Róma felgyújtása s égése, melynek borzasztóságát Tacitus oly élénken rajzolja (Ann. XV, 38—43), s a keresztények első üldöztetése [Ann. XV, 44]. Ez eset után Seneca újra elbocsáttatásért könyörgött, a mi megtagadtatván, mezei lakába vonulva, magát betegnek tette, s nem hagyta el szobáját. Mondják, írja Tacitus (Ann. XV, 45), hogy Né ró mérég által akará a bölcsnek életét vétetni, de nem sikerült, vagy azért, mert szabadossa elárulta a tervet, vagy, mert Seneca eledele rendszeren csak gyümölcs volt s szomját a folyó vizből szokta oltani. De csakhamar meghozá a sors Né ró örömét. Egy özszeesküvés terveztetett, célja levén Né ró meggyilkolása. Feje volt C. Piso, tagjai Natalis, Lucan, Fenius, Rufus s többen. Az özszeesküvők elárultatván, Natalis a vallatás alkalmával, tán hogy Né rónak nagyobb örömet szerezzen, Seneca nevét is említette. Csak ez kellett. Az özszeesküvők vagy nyíltan kivégeztettek, vagy császári rendeletnél fogva, az akkori szokás szerint, öngyilkosokká lenni kényszerítettének. Senecához is, habár őszintén nyilvánítá, hogy az egész dologban semmi része sincs, elment a parancs, hogy magát végezze ki; azt sem engedék meg, hogy végrendeletét megírja; sietnie kellett; barátai sirva ölelék körül, neje fájdalmában oda nyilatkozott, hogy inkább meghal vele együtt, mint nélküle éljen; Seneca végre ebbe is beleegyezett. Azután fölmetszé karja ereit; de elgyengült testéből a vér csak lassan folydogált. Lábszárait is felmetszé. E közben neje is végbe vivé a végadó műtétet; Seneca azonban, hogy halála szemlélése által neje lelkierjét meg ne törje, őt más szobába távozni kéré; — ekkor ékesszólásának szabad menetet engedett, odahivott írkokok lejegyzék szavait. A meghalás perce azonban mind csak késett; siettetendő, Seneca egyik orvos barátjától mérget kért s vett be, de ez se használt, mert tagjai már hidegek voltak, majd meleg vízbe tévék: ez se segített; végre egy gőzfürdőbe vivék, hol lelkét kiadta (65. Kr. u.) Testét, korábban kifejezett kívánsága szerint, barátai, minden ünnepélyesség

mellőzésével megégették. (Ann. XV, 60—64.) A halál körülményeiről Néróhoz folytonosan mentek a tudósítások, s ő, nem akarva hogy Paulina Seneca neje is elveszzen, embereinek megparancsolá, hogy sebeit kötözzék be. Sikertült is megmenteniök. Még néhány évig élt, keblében hordozva férjének, s halásápadt arczán ama borzasztó óráknak emlékét. Ez röviden Seneca élettörténete.

Lássunk most valamit műveiből. Hármat már említünk. Vegyük fel az A. Cremutius Cordus leánya vigasztalására irt „*Consolatio ad Marciam*“ czimű iratát. Oly gazdag s tartalomdús e kis könyv is, hogy kivonat gyanánt szinte az egésznet kellene adni. Nehány sort idézek. A XIX-ik fejezetben így folytatja: „mi okozza hát bánatodat Marcia? az, hogy fiad meghalt, vagy hogy hosszasabban nem élt? Ha az, hogy meghalt: ugy mindig bánkodnod kellett volna, mert mindig tudtad, hogy halandó. Gondold meg, hogy a megholtat többé semmi rossz nem éri. Nem tudjuk, hogy a halottakra örök sötétség borulna; hogy börtönnel, tűzzel égő folyamokkal, a feledékenység folyójával, vádlók- és vádlottakkal vagy zsarnokokkal találkoznának. Mindez a költők képzeletjátéka a mi retentésünkre. A halál minden fájdalomnak vigasza és vége. Nagy és örök béke fogadja a megholtat. Saját bajairól öntudatlan az, a ki nem érzi, hogy a halál a természetnek legjobb találmánya. Nincs miért fiad sirdombját látogasd (cap XXV.); ott csak a leggyarlóbb csontok és hamvak fekszenek, ő maga elment, eltávozott, s a halandó kornak szennyét s bűneit levetközve, a magasba szállt, a hol a szt. társaság, a Scipiók s Catók fogadák. Ott atyád, Marcia unokáját, az új világnak örvendezőt, magához fogadja, a csillagok járását neki megtanítja, s a természet titkaiba beavatja, mert ő már ismeri azokat; a magasból a hátramaradottakra letekinteni: öröm, s ne feledd, Marcia, hogy te atyád, fiad s sok nagy lélek szemé előtt vagy, s pirulj azokat siratni, kik jobb sorsot nyertek“ A könyv végén a világ összeomlásáról, hogy újra alakuljon, beszél. oly keresztényies eszmék szerint, hogy szinte félek, nehogy interpolatio legyen. Temetési beszédekre szebb eszméket alig kaphatni, mint e könyvben vannak.

Vegyük egy más kis könyvét: „*De providentia*“, melyet Lucius siciliai helytartóhoz irt. „Kérdéd tőlem, Lucius, hogy lehet az, ha gondviselés kormányozza a világot, hogy oly sok rossz éri a jó férfiakat. Fölösleges bizonyítgatnom, miután te az isteni gondviselés felől nem kételkedel, hogy e nagy mindenség fel-

ügyelő nélkül nem lehet, hogy a csillagok s azoknak futása nem esetleges, hanem törvényszerű; hogy a rendben előforduló természeti tünemények, valamint a rendetleneknek látszók is, nem a bolygó anyag eredményei, hanem természetes okoktól függenek. Kérdésedet illetőleg tehát egyenesen az istenekne, mint a legjobbak iránt legjobbakra utallak. Maga a természet sem engedi meg, hogy a jók a jóknak ártsanak. A jó férfiak és Isten között, az erény egyesítő erejénél fogva, baráti összeköttetés van, nemcsak, de szükségesség és hasonlóság is, a mennyiben a jó ember csak időre nézve különbözik istentől, annak tanítványa, versenytársa és valódi sarjadéka, a kit ama magasztos szülő, az erények vizsgálója, mint szoktak némely atyák, kissé szigoruan nevel, megpróbál, oda és a maga számára előkészít“.

„Mi rosz érhetné a jó embert? Valamint a sok folyó és eső a tengervíz ízét meg nem változtatja, ugy a bajok rohama a jó és bátor férfit el nem csüggesztheti. Nem mondom, hogy nem érzi azokat, de legyőzi. A nehézségek neki csak gyakorlatul szolgálnak. Az erény küzdelem nélkül elsatnyul; veszélyekre vágyik az, s saját czélját, nem a mit szenvedhet, tartja szem előtt, tudva hogy szenvedése is dicsőség. Az atyák gyermekeiket szünet alatt is munkára ösztönzik; az anyák keblökre veszik s mintegy árnyékban szeretnék tartani, távol munkától és fájdalomtól. Istennek a jó férfiak iránt atyai lelke van s őket bátran szereti. Csodálkozol-e tehát, ha Isten, ki a jókban gyönyörködik s ki azokat legjobbakká s kitűnőbbekké tenni akarja, oly sorsot mér rájuk, mely által erősbíttessenek? Örömmel szemléli a saját művére tekintő Isten ama nagyszerű látványt, a jó férfinak a sorssal való bátor megküzdését. És a halál? az csak megszenteli a nemesen halókat. Szerencsétlen csak az, kit soha sem ért szerencsétlenség. Ne féljetez attól, a mit a halhatatlan Isten csak ösztönzésül állit előtökbe. A szerencsétlenség alkalom az erény felmutatására. Méltók Istenhez azok, kikben tapasztalható, mily sokat tud szenvedni az emberi természet. A megpróbáltatások szükségesek. Az erénynek csak erős bizonyítéka lehet. Isten ép azt teszi a jó emberekkel, a mit ama tanítók, kik azon tanítványoktól követelnek többet, kiktől többet remélnek. Ha meglátogat a sors, hordozzuk férfiasan; az nem kegyetlenség, hanem harez, mely csak bátrabbakká tesz. A testnek is az legerősebb része, mely legtöbbet van munkában. Tűrjünk erős lélekkel; ez az Isten akarata. Egyik ok a másiktól függ; a köz és magán

ügyeket a dolgok hosszu sora vonza; mindennek biztos útja van, melyet az örökké álló törvény szab elébe: nagyszerű vigasztalás a világegyetemmel együtt tova ragadtatni. Maga a mindenség alkotója s igazgatója írta meg a mindenség célját, a végzetet; de ő is követi azt; mindig parancsol s mindig engedelmeskedik. Ne várjuk, hogy a szerző ama nagy tömeget megváltoztassa. Elvett ő a jóktól minden roszt: bünt, rossz gondolatokat, pénzvágyat s lealázó gyönyört; megadott minden biztos állandó jót, melyet keblökben hordoznak; lelköket fegyverekkel ruházta fel. Föl tehát bátran! ezzel muljátok feljül Istent: hogy ő a szenvedések türésén kívül áll, ti pedig azon feljül. Vessétek meg a gazdagságot! nincs abban semmi jó. Ne gondoljatok a szegénységgel. Senki sem él szegényebb módon, mint született. Vessétek meg a sorsot! nem adtam, mond Isten, annak kezébe oly fegyvert, mely lelkete ket sérthetné. Vessétek meg a halált! csak néhány percz az, mely alatt a lélek megválk a testtől, miért félni attól oly hosszasan? rövid út vezet a szabadságra.

Egy másik műve a számüzetésből való hazatérése után „*De tranquillitate animi*“ a lelki nyugalomról, nagyon érdekes s eszmedús értekezés, mint csaknem minden műve bölcsünknek. Előbb megmondja, hogy mit ért a szó alatt, a mi nem egyéb, mint a görög *εὐθυμία*. Azután elmondja a lelki nyugtalanság okait, neveit s állapotját. A nyílt téren ép ugy, mint a magányban, lehet az ember nagy és nyugodt lelkü. A ki a köztársaság ügyeiben fárad, vagy hadsergeket vezet, nem áll előbb mint az, a ki az igazságról, jó lelkiismeretről, kegyességről s Istenről tanít; vagy az, a ki magában tanulmányozva, elmélkedik s gondolatait másokkal közli. Az erény mintegy homályba rejtve nem lappang: szétküldi sugarait. A nagy lélek nem zárkozhatik egy város falai közé, hanem az egész földre kihat, s hazája a nagy világ: hogy erényeinek tágasabb tér nyíljk. Munkásságunkat illetőleg, előbb saját erőnket, azután a mire azt fordítani akarjuk, kell megvizsgálunk s a kettőt egybevetnünk. Oly dolgokkal foglalkozunk, melyek iránt benső hajlamot éreznünk. A sokra és nagyra vágyást, irigységet s kevélységet kerülünk. A pénz és vagyonbitorlás legjobb mérlege az, mely szegénységbe nem esik, de attól meszsze sem távozik. Egyszerűség és takarékoság az első kellékek. A tanulásban is mértéket kell tartani. Jobb egy néhány elismert szerzőnek magunkat átadni, mint sokak között tévelygni. Az egész élet szolgaság egy vagy más tekintetben. A sor-

sával megelégedés a legnagyobb boldogság. A tiszta lelkiismeret előtt semmi sincs oly keserű, melyben vigaszt ne találhatna. A haláltóli félelem balgaság; rosszul élt az, ki nem tud jól meghalni. Keblünket tulságos gondokkal, elménket hoszszas, fárasztó munkával ne gyötörjük. A munkát nyugalom, a magányt társas együttlét kövesse. A tiszta és hű barátság egyik fő eszköz a kedélyhangulat egyensúlyban tartására. A természet szemlélése — szabad óráinkban — s szépségének élvezése is nagyban elősegíti a kedély derültségét. A szomorú józanságot néha üdítő eszközökkel is el kell tűzni. stb.“

Egy műve „De constantia sapientis, sive quod in sapientem non cadit injuria“, egyike legjobb értekezéseinek; oly tömört s oly erős érvekkel bizonyítja tárgyát, hogy részleteket adni belőle csaknem lehetetlen. Az olvasót tehát az eredetire utalom.

A „De Clementia“ című értekezése Neróhoz van intézve; valószínűleg uralkodása első éveiben iratott. Eredetileg 3 könyvben volt írva, de a 2-iknek nagy része s a 3-ik egészen elveszett. Tárgyát nagyon szépen és jól kezeli. „A kegyelem bármely házba jusson, azt boldoggá s nyugodtá teszi; a királyi lakban pedig minél ritkább, annál bámulandóbb. Ha te a köztársaság lelke vagy, az a te tested; magadnak kegyelmezel, midőn másoknak kegyelmet osztogatsz. Az egyes ember kegyetlensége keveset árt, a fejedelmé háboru. „Oderint dum metuant“. A nagylelkűség megillet minden halandót, még azt is, a kin alól senki sincs“. Második könyve elején említi a mesét Neróról, hogy midőn egy ítéletet alá kelle írni, így szólt: „vellem nescire litteras“.

A Paulinushoz írt „De brevitate vite“ című értekezésében azt bizonyítja, hogy az élet nem rövid, csak mi teszszük azzá, nem használva fel az időnek, mely egyedül miénk, minden óráját.

A „De vita beata ad fratrem Gallionem“ (Novatum) is nagyon szép értekezés. Főelv: a természet szerint élni. Engedelmeskedjünk Istennek; a mi történik, fogadjuk jó lélekkel, tartsuk meg a régi szabályt. Kövesd az Istent! Az Isten birodalmának vagyunk polgárai, s Istennek engedelmeskedni: szabadság. Hazánk a nagy világ, örünk az Isten, ki felettünk és körülöttünk van s a tények és beszédek vizsgálója. Valanikor a természet a szelle-

met visszakívánja, azzal a tudattal távozom, hogy a tiszta lelkiismeretet s a jó törekvést szerettem; hogy senki szabadságát meg nem sértettem s az enyimet legkevésbé. A ki ezt tűzi czélul, az Istenhez útát készít; az ilyent nem éri bántalom, ép úgy, mint a halhatatlan isteneket nem sérthetik azok, kik oltáraikat felforgatják, habár a szándék és akarat rosznak marad; eltüri az emberek hoborjait, ép úgy, mint a legnagyobb és legjobb Jupiter a költők esztelenségeit, kik közül egyik szárnyakat, másik szarvakat tesz reá; egyik az istenek iránt kegyetlennek, másik az emberek iránt igazságtalannak tartja, egyik házasságtörőnek, másik atyagyilkosnak nevezi. Mely beszédek csak oda vezetnek, hogy az emberek szégyeljék meg bűnökét; ilyeneknek hívén az isteneket. Az ember a halhatatlannak megismerésére szerfölött halandó.

Egy nagyobb munkája az Aebutius Liberalishoz intézett „De beneficiis“ című 7 könyvben; melyekben a jótétemény-adást és vevést behatóan s remekül tárgyalja, habár sok ismétléssel s rendszer nélkül. A mi minket különösen érdekel, az a 4-ik könyvben van. Cap. IV: „Tudom némelyek azt mondják, hogy Isten jótéteményeket nem osztogat; hanem reánk nem gondolva egyebet cselekszik; vagy a mi Epicurus szerint a legnagyobb boldogság: semmit sem cselekszik, s a jótétemények őt ép úgy nem érintik, mint a bántalmak. A ki ezt mondja, az nem hallja az esedezőknék s a mindenfelőlről égre emelt karokkal fogadást-tevőknek szavait; a mi valóban nem lehetne így s nem értett volna egyet minden halandó amaz esztelenségben, hogy siket lényekhez s megindíthatlan istenekhez könyörögjön, hacsak nem ismerték volna azoknak, most önként odaajánlt, majd a kérőknek adott, vagy időszerű s a veszélyeket közbejöttével feloldó jótéteményeit. Ki oly nyomorult és elhagyatott, hogy az Isten jótékonyosságát ne érezte légyen. Nézd magukat a sorsuk felett panaszolókat és siránkozókat, nem fogsz találni olyat, ki a jótéteményeknek teljes hiányában lenne; senki sincs, kihez, habár kevés is, ama legkegyesebb forrásból ne folyt volna. Tán kicsiny az, a mi minden szülöttnek egyformán megadtatik? Keveset adott a természet, midőn önmagát adta?“

Cap. V. és VI: „Isten nem ad jótéteményt! Honnan vannak tehát, a mikkel birsz, a miket adsz és megtagadsz? Honnan a mik a szemet, fület s a lelket gyönyörködtetik? Honnan az állatokkal ellátott, virágok-, fák-, füvek s folyamokkal ékesített föld, s az annak

gyomrában rejlő kincs? Honnan ama bőség, melyből pazarlásra is jut? Honnan a lég, melyet lélegzelsz? Honnan a világosság, melyben élted cselekvényeit rendezed? az erekben folyó vér? a gyönyör eszközei? Honnan a nyugalom, melyet élvezel? Nemde, ha háládatos vagy, mondani fogod:

. Deus nobis haec otia fecit.

Namque erit ille mihi semper Deus, illius aram

Saepe tener nostris ab ovilibus imbuet agnus.

Ille meas errare boves, ut cernis, et ipsum

Ludere, quae vellem, calamo permisit agresti. (Virg. Ec. I.)

Tehát Isten az, a ki nemcsak néhány tehenet, hanem baromsordákat küldött szét az egész föld kerektségén, s ki azoknak edelt szolgáltat; ő az, a ki nem csak nádsípon énekelgetni s pásztori verseket alakítani tanított, hanem oly sok művészetet, a szavak különféleségét, s a belső és külső lég erejével dalba átmenő hangokat is adott. A művészetek magvai belénk oltattattak s rejtekükből elővezeti azokat ama nagy mester — isten“.

Cap. VII: „Azt mondod, hogy ezeket a természet adta. Nem veszed észre, hogy csak más nevet adsz Istennek? Mert mi más a természet, mint Isten, s isteni ész bévegyülve az egész világba s annak részeibe? Más meg más nevet adhatsz a mindenség szerzőjének, s Jupitert nevezheted legjobbnak, legnagyobbnak, mennydörgőnek s megállítóknak, mely utóbbi nem azért van, hogy — mint a történészek mondják — a rómaiak futó sergét megállította, hanem, mivel mindenek az ő jótéményéből állanak fenn s önmaga: megállító, állandósító. Nevezheted őt végzetnek (fatum), mert a végzet nem egyéb, mint az okok egybefüggő sorozata s ő az első oka mindenek, melytől a többiek függenek. Cap. VIII. Nevezik őt Liber atyának, mert mindeneknek atyja; Herkulesnek, mert ereje legyőzhetetlen; Mercurnak, mert nála van az ész, mérték, rend és tudomány. Bármerre fordulsz, magad előtt találod őt; mindenütt jelen van; saját művét bétölti önmaga. Semmit se érsz hát azzal, hálátlan halandó, ha állítod, hogy nem Istennek, hanem a természetnek vagy lekötelezve, mert sem a természet nincs Isten nélkül, sem az Isten a természet nélkül. Ha valamit Senecától kaptál s azt mondod, hogy azzal Annaeusnak, vagy Luciusnak tartozol: nem a hitelezőt cseréled fel, hanem a nevet. Így ha a természetet végzetnek, vagy sorsnak nevezed is,

mindezek Isten nevei, a ki hatalmával különféle módon él. És ez legyen bizonyítása annak, hogy Isten legtöbb és legnagyobb jótétéményt osztogat és pedig a visszszakapás reménye nélkül". A többinek eredetiben átolvasását az olvasóra bízom.

Egy másik műve: „A természeti kérdésekről“ 7 könyvben, a természeti elemek s tüneményekről szól. A természet-tudósnak, összehasonlítás tekintetéből, érdekes lehet.

Következnek levelei, számban 14.

A Cicero levelei, nagy részben, levelek a szó valódi értelmében; foglalkozva önmagával, saját és a czimzett egyén s a köztársaság napi ügyeivel. Senecának ellenben szinte mindenik levele olyan, mely a mindennapi eseményeket teljesen mellőzi. Ezeket a bölcs írja, s nem az életembere. Céljok a tanítás, értekezés és magyarázat. Nem is létezik tán 124 levél egy csomóban, mely külön-külön véve, aránylag, több szellemi tartalmat, s egészben véve, több gondolatot, oktatást foglalna magában. Ezekből tán egyet sem olvashatunk, melyből valamit ne tanulhatnánk, s melyben egy, két vagy több igazságot csillogni ne látnánk. E leveleket s már művei nagy részét is Seneca, a mint látszik, élete végső éveiben írta, akkor, midőn már visszszavonult volt Né ró udvarából; midőn egy változatos élet oly gazdag tapasztalatai az élesen ítélő tudó elmének s mélyen belátó észnek a feldolgozásnak bő anyagul szolgáltak. Ezek leírása még azonban nem állított volna elő az utókornak egy ily Senecát. Ide járul ama gazdag, római és görög irodalmi ismeret, melylyel Cicerót kivéve, korának egy tudósa sem dicsekedhetett ily nagy mértékben. A stoicusok és epikureusok két ellentáborra, Socrates, az academicusok, peripatetikusok, eclecticusok, cynicusok, szóval a görög és latin bölcsészek, irók és költők nevei újra meg újra előfordulnak irataiban, állításaik most egyszerűen vagy helyeslőleg idéztetvén, majd éles bonczkés alá vétetvén. Idézetekben senki sem gazdagabb. E bő ismeret, mely különösen a bölcsészetnek minden zúgát átöleli, párosulva mély gondolkozással, valódi emberi érzéssel, a mindenség alkotója-, igazgatója- s gondviselőjében helyezett hitttel, ügyes és erős érvelés, tömött s élénk irány, melyben az eszmék ezrei oly megkapóan követik egymást: jellemzik Seneca iratait. Gondolatainak túlbősége okozza nagy részben, hogy műveiben rendszert nem követ s az egyik gondolat által támasztott újabbak tárgyától el-elvezetik. Ő maga mint bölcsész egyik iskolához sem tartozik szorosán; a mint maga mondja: kö-

veti a stoicusok példáit, de nem szabályait. Epicurust, habár sok helyt ellenkező véleményt követ, nagy tiszteletben s elismerésben részesíti, de nem iskolája többi tagjait, kik mesterüket félreértették. A cynicusok közül különösen Diogenest kedveli. Socratest bámulja; Plató idealismusában nem tudja magát beletalálni; Aristoteles állításait sok helyt czáfogatja. Cicero előtte nagy tekintély; Homér, Lucretius, különösen Virgil kedvencz költők. — Hogy a bölcsész nem élt egészen a hirdetett elvek szerint, hogy jellemében csorbák voltak, hogy iratai a Caligula idézett megjegyzéseit is némi részben igazolják, azt már emlitem.

Még csak leveleiből idézek néhány keresztényies sort. „Ugy élj az emberekkel, mintha Isten látna, minthogy valóban lát is, s úgy beszélj Istennel, mintha az emberek hallanák. Csak az méltó Istenhez, ki a gazdagságot megvetette. Szerfölött ne szeressük az életet, szerfölött ne is gyűlöljük azt. Mi más a lélek, mint az emberi testben szállásoló isten? E lélek pedig ugyanaz mind a római lovagban, mind a szabadosban, mind a rab szolgában. Hisz e nevek csak nagyravágyás és joggalanság eredményei. Bármely kis szögletből égbe ugorhatsz, csak ébredj és kelj föl s állíts magad elé Istenhez hasonló alakot; de nem aranyból vagy ezüsből, az anyagból Istenhez hansoló kép elő nem állitható. Nincs miért kezeinket ég felé emeljük, vagy a templomórt arra kérjük, hogy a szt. kép fülelhez bocsásson ama hitben, hogy így jobban meghallgattatunk: közel van Isten hozzád, veled van, benned van. (Hasonl. Csel. XVII.) Igen, szent lélek lakozik bennünk (sacer intra nos spritus sedet), jó és rossz tetteink vizsgálója és őre. Isten nélkül senki sem jó. Senki sem emelkedhet önsorsán feljül, hanem csak az ő segélyével. Ő ad jó és magasztos tanácsokat (Lásd a 41-ik levél gyönyörű leírását). A világegyetem istenből és az anyagból áll: az anyagot ő kormányozza s ez követi őt, mint igazgatót és vezért. A mi a világban az isten, az az emberekben a lélek. Isten mindenütt és mindeneknek jelen van. Isten lélekből s nem kényszerítésből követendő. Isten nem tiszteltethetik a leölt barnok testével. sem arannyal és ezüsttel, vagy másnemű kincsekkel, hanem kegyes és benső hajlammal és érzülettel. Ugy éljünk, mintha minden embernek szemei előtt volnánk, s úgy gondolkozzunk. mintha valaki keblünk belsejébe láthatna, mert mit ér az emberek előtt valamit eltitkolni: Isten előtt semmi sem lehet bezárva.“

Száz meg száz mondatot lehetne még idézni, nemcsak Istenről, hanem az erkölcsökről, kötelességekről, bűnökről, jótéteményekről stb. Azonban tovább nyújtani szükségtelennek látom. Ez elegendő lehet arra, hogy bölcsünk életéről s vallásos gondolkozásáról az olvasó némi ismeretet szerezzon, bővebb ismeretséget maga a bölcs művei olvasása nyújtand. Csak azt említem még meg, hogy Seneca az egyházi írók — Tertullian, Hieronymus, Augustinus, s Lactantius — előtt nagy tekintélyben állott, s műveit az egyház emberei, nemcsak mint hasznosokat, de mint keresztényieseket is, olvasták és idézték. Az a föltevés, hogy Pállal ismeretségben lett volna s tőle magyarázatot hallott és fogadott volna, ha lehetetlennek nem látszik is, de kevés valószínűséggel bír, tekintve a zsidók megvetett állapotát, a mit a fennebb idézett Gallio eljárása is bizonyít, s a latin írók épen bőven. Én legalább nem hiszem.

Theologusainknak is méltó és ajánlandó olvasmány-tárgy lehetnének ama nagy bölcs iratai, ki szebben és magasztosabban írt és halt meg, mint élt.

Derzsi Károly.